

חבוא

סוגיית הפיצוי החומרי מגרמניה ליהודים עלתה על סדר היום היהודי מיד עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, והפכה לנושא מרכזי בשנים הבאות.¹ ארגונים יהודיים בחנו את הסוגיה לעומקה בשיבות סגורות ובכנסים פומביים, ומומחים מטעמם חיברו דו"חות מפורטים בעניין. מלומדים שונים, יהודים ולא יהודים, הביעו את דעתם בנושא במאמרים בעיתונות ובחיבורים שהופנו לקהל הרחב או באמצעות תזכירים מסווגים שהגישו להנהלות הארגונים היהודיים.

בשלוש וחצי השנים הראשונות של המלחמה התמקד הדיון בזכותם של היהודים אשר חיו תחת שלטון הנאצים לתבוע מגרמניה את השבת רכושם הגזול (Restitution) או לקבל פיצויים על רכוש אשר הושמד או ניוזק קשה כתוצאה ממעשי הגרמנים. מאביב 1943, ככל שהלכו והצטברו הידיעות על היקפה של המלחמה הנאצית ביהודים, הופיעו שני סוגים נוספים של תביעות: פיצויים אישיים (Individual Compensations), או במינוח הרווח (Indemnification) שישולמו ליחידים בשל אחת או יותר מן הפגיעות הבאות שנגרמו להם על ידי המשטר הנאצי: בריאות, חירות, כלכלה או מוות של קרוב משפחה מדרגה ראשונה; ופיצויים קולקטיביים (Collective Reparations, או במינוח הרווח (Reparations) שיינתנו לנציגות כלל-יהודית בגין מעשה הפשע שבוצע כנגד העם היהודי.

הקריאה לפיצוי חומרי מגרמניה הובאה לראשונה לפני הציבור על ידי העסקן היהודי-גרמני שלום אדלר-רודל. אדלר-רודל עסק שנים רבות בסיוע לפליטים יהודים ממזרח אירופה שהגיעו לגרמניה בשליש הראשון של המאה העשרים. ב-1939 הוא היה מנהל הקרן הבריטית המרכזית שהוקמה כדי לעזור לפליטים יהודים שנמלטו מגרמניה הנאצית. ב-10 באוקטובר 1939

1 במושג "פיצוי חומרי" נכללות שלוש קטגוריות: השבת רכוש; פיצויים אישיים; פיצויים קולקטיביים.

הכין אדלר-רודל מזכר ובו הצעות להשבת רכוש יהודי גזול או לתשלום פיצויים ליהודים שרכושם הוחרב. המזכר נשלח לאישים בבריטניה ובארצות הברית, חלקם יהודים בעלי השפעה. רוב הנמענים דחו את הרעיון שהופיע במזכר, אך נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, חיים וייצמן, הביע הסכמה לעקרון הפיצוי החומרי והזמין את אדלר-רודל לפגישה. הוא הבטיח לו כי יעלה את הנושא בנסיעתו הקרובה לארצות הברית, במיוחד בשיחותיו עם ארגונים יהודיים. אלא שניסיונותיו של וייצמן לעורר מודעות לנושא לא נחלו הצלחה. גם מאמציו של אדלר-רודל להניע את הרעיון בכוחות עצמו, בשיחות שניהל עם אישים יהודים שונים, לא צלחו.²

באמצע 1940 הסתמנה תזווה ביחסם של הארגונים היהודיים במערב, ובעיקר בארצות הברית, לסוגיה. אין לדעת אם היה זה כתוצאה משתדלנותו של אדלר-רודל. בשלהי האביב מינה הוועד היהודי האמריקני ועדה שתפקידה היה לבחון את מצבם של היהודים באירופה ואת הדרך להגן על זכויותיהם, בין היתר בתחום הרכוש.³ ועד הפועלים היהודי באמריקה הקים אותה עת גוף דומה לאותן מטרות.⁴

בראשית 1941 החל גם הקונגרס היהודי העולמי לתת את דעתו לנושא. במאסר הוא ייסד את "המוסד לעניינים יהודיים" (Institute of Jewish Affairs). מוסד זה נועד, בין היתר, להבטיח כי בתום המלחמה, לאחר הבסתה של גרמניה, יושב לבעליו או ליורשיו הרכוש היהודי שנגזל בידי הנאצים.⁵ בנובמבר 1941 הכריז יושב ראש הוועד הפועל של הקונגרס היהודי העולמי, נחום גולדמן, בוועידה היהודית הכלל-אמריקנית שערך הקונגרס בבולטימור,⁶ כי זכותם של יהודי אירופה לקבל לידיהם את רכושם הגזול.⁷ קריאה דומה נדפסה בדפי העיתונות העברית בארץ ישראל.⁸

התביעה להשבת רכוש גזול אשר נתפס בזמן עימותים מזוינים לידי

2 שגיא, פיצויים, עמ' 14-15.

3 בלבקינס, שילומים, עמ' 81.

4 רות, בעיות השילומים, עמ' 210.

5 פיז, אחרי השואה, עמ' 12.

6 ועידה שהתכנסה בתאריכים 23-25 בנובמבר 1941, והשתתפו בה ראשי הקהילות היהודיות ביבשת אמריקה.

7 גלעד, הסכם השילומים, עמ' 80.

8 שגיא, פיצויים, עמ' 16.

בעליו, הייתה ברורה ומבוססת הן בחוק הבין־לאומי הן בחוקיהן של מדינות שונות. היא נשענה על שורה ארוכה של תקדימים היסטוריים ממלחמותיה של אתונה במאה החמישית לפסה"נ, דרך חוזה השלום של וסטפליה, נימווגן וריסויק מן המאה השבע־עשרה ועד חוזה השלום שנחתמו לאחר תום מלחמת העולם הראשונה.⁹ תביעה זו לא הייתה, אפוא, בבחינת חידוש מדיני־משפטי, ועל כן האמינו הוגיה כי הסיכוי לממשה לאחר הבסת גרמניה סביר. שונה היה הדבר תכלית השינוי ביחס לפיצויים קולקטיביים. על פי אמנות משפטיות בין־לאומיות שעסקו בפיצויי מלחמה,¹⁰ רק מדינה ריבונית אשר ניצחה במלחמה שנכפתה עליה רשאית הייתה לדרוש פיצויים מן הצד המנוצח בעבור נזקי המלחמה שנגרמו לה. לאור העובדה שהעם היהודי באירופה היה בתקופת המלחמה עם ללא מדינה, ברי הדבר שהוא לא היה זכאי לפיצוי קולקטיבי. אותן אמנות משפטיות אפשרו הגשת תביעות של יחידים לפיצוי אישי, אבל הערימו קשיים רבים בדרכו של היחיד שביקש לתבוע מדינה בגין פגיעות שגרמו לו כוחותיה בזמן מלחמה.¹¹

ברם, המכשול המשפטי לא הרתיע חוגים יהודיים שונים מלדון בשני סוגי הפיצויים הללו.

ארגון עולי מרכז אירופה נמנה עם הראשונים שנתנו דעתם לעניין. גוף ארצי־ישראלי זה הוקם בשלהי 1942, עם פיצולה של התאחדות עולי גרמניה למפלגה פוליטית, מפלגת עלייה חדשה, ולארגון עולים – ארגון עולי מרכז אירופה. התעניינותו של האחרון בסוגיית הפיצויים הייתה טבעית. הארגון ייצג את הציבור היהודי האמיד ביותר באירופה, דובר הגרמנית, אשר רובו המוחלט התגורר בשלוש מדינות שנפלו ראשונות לידי הנאצים: גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה.¹² יתר על כן, יוצאי גרמניה הושפעו מההסכמים שנחתמו לאחר מלחמת העולם הראשונה וחייבו את גרמניה לשלם פיצויים למדינות שנמצאו עמה במלחמה,¹³ ואנשי ארגון עולי מרכז אירופה צברו

9 רות, בעיות השילומים, עמ' 208–209.

10 הכוונה לאמנת האג הרביעית מ־1907 ולהסכם ורסאי מ־1919.

11 רובינסון, פיצויים, עמ' 98–112.

12 שם, עמ' 83.

13 הכהן, תכנית המיליון, עמ' 181.

ניסיון רב בהצלת רכוש יהודי באירופה בשל מעורבותם בהסכם ההעברה¹⁴ בשנות השלושים.¹⁵

ב-24 בספטמבר 1943 הגיש גאורג לנדאוואר, ראש המשרד ליישוב יהודי גרמניה ואוסטריה בסוכנות היהודית, חבר הנהלת ארגון עולי מרכז אירופה ומייסד עלייה חדשה, תזכיר להנהלת הסוכנות בשאלת הפיצויים. לנדאוואר הדגיש את הצורך בהגשת תביעת פיצויים קולקטיבית מגרמניה, למרות הקשיים המשפטיים והפוליטיים הכרוכים בכך. הוא הצביע על האפשרות לקבל את כספי הפיצויים בדרך דומה להסכם ההעברה. לדעתו, על הסוכנות היהודית, כמי שמייצגת את האינטרס הקולקטיבי של בניין הארץ, לעמוד מאחורי המהלך.¹⁶

קריאה ברוח דומה נשמעה מפי זיגפריד מוזס, כלכלן ומשפטן, מראשי עלייה חדשה.¹⁷ בספטמבר 1944 פרסם חוברת בשם "תביעות יהודיות לאחר המלחמה", אשר יצאה לאור מטעם ארגון עולי מרכז אירופה.¹⁸ הקהילה הבין-לאומית, קבע, מחויבת מבחינה מוסרית, על רקע מעשה הפשע חסר התקדים שביצעו הנאצים נגד היהודים, לתמוך בתביעת פיצויים יהודית, הן אישית הן קולקטיבית. לשם כך צריכות מדינות העולם להסכים לשינויים בחקיקה הבין-לאומית הקיימת בנושא הפיצויים כך שיתאפשר לעם היהודי לתבוע את גרמניה, בדיוק כפי שיכולות לעשות כן כל האומות הריבוניות שהשתתפו במלחמה נגדה. נקודת הכובד בחיבורו של מוזס נמצאה בתביעה הקולקטיבית. בריאיון שנערך עמו שנים לאחר מכן בנושא אמר: "טיפלתי [בחוברת] בשאלה שאני מן ההתחלה חשבתי כחשובה מאוד: הבעיה של הדרישות הקולקטיביות".¹⁹ להערכתו, היישוב היהודי בארץ ישראל, למעשה הסוכנות היהודית, צריכים להוביל את תביעת הפיצויים הקולקטיביים נגד

14 היה זה הסכם בין רשויות הכלכלה בגרמניה ובין ההתאחדות הציונית בגרמניה ובנק אנגלו-פלשתינה, שנחתם באוגוסט 1933 אחרי משא ומתן שארך שלושה חודשים. ההסכם אפשר העברת הון של יהודים מגרמניה לארץ ישראל בידי עולים או משקיעים בצורת סחורות. ראו גוטמן, האנציקלופדיה של השואה, הערך: 'העברה' (טרנספר), הסכם, עמ' 388-389.

15 גלבר, מולדת חדשה, עמ' 23-40, 81-85.

16 ברזל, ישראל וגרמניה, עמ' 123-124.

17 לימים מבקר המדינה הראשון של מדינת ישראל.

18 מוזס, תביעות יהודיות.

19 מת"ב, 2(81), ריאיון עם זיגפריד מוזס, 31.1.1971.

גרמניה. בשלהי אוקטובר 1944 קיבל ארגון עולי מרכז אירופה החלטה ברור המלצותיהם של לנדאוואר ומוזס, כי תביעת הפיצויים הקולקטיבית של העם היהודי מגרמניה צריכה "לשמש בראש ובראשונה לבנין ארץ ישראל בשביל העם היהודי".²⁰

נקודת המוצא הפוליטית של ראשי העלייה הגרמנית בשאלת הפיצוי החומרי מגרמניה הייתה לאומית במהותה: הטיפול בסוגיית הפיצויים הקולקטיביים יימסר לידיה של התנועה הציונית, קרי לאינטרסים הפרטיקולריים הציוניים, ולא לידי ארגון יהודי לא-ציוני. כספי הפיצויים יופנו בעיקר למימוש מטרת העל הציונית – ייסוד בית לאומי יהודי בארץ ישראל – ולא לדווקא לקימום הקהילות היהודיות החרבות באירופה או לשיקומם של קורבנות הנאציזם בארצות הגולה. כך גם ביחס להשבת הרכוש. לנדאוואר, מוזס וחבריהם ראו בשאלה זו מעין המשך טבעי להסכם ההעברה, כלומר הצלת הרכוש היהודי של יוצאי הרייך הגרמני ושימוש בו להבטחת קליטתם של בעליו בארץ ישראל לתועלת היישוב כולו ולהגדלת כושרו לקלוט עולים חסרי אמצעים ממקומות שונים בעולם.²¹

השקפה לאומית זו בלטה ביתר שאת בדיונים שקיימה הנהלת הסוכנות היהודית מאביב 1943 בנושא הפיצוי החומרי מגרמניה. הדיונים התמקדו בשאלת הפיצוי הקולקטיבי, לא בסוגיות הפיצוי האישי והשבת הרכוש, והדרישה המרכזית הייתה שכספי הפיצוי הקולקטיבי יוקדשו לטובת ארץ ישראל. כאן אנו רואים את תחילתה של הגישה המוסדית הציונית-האתנוצנטרית בנושא הפיצויים; זו המעמידה את טובת המטרה הלאומית היהודית בראש סדר היום הרחוק מכל מטרה אחרת, לעתים אף כמטרה יחידה. לדידה של הנהלת הסוכנות, החזון הציוני יצא נשכר בכמה אופנים מניכוס סוגיית הפיצויים הקולקטיביים בידי התנועה הציונית. ראשית, כפי שהדגישו ראשי העלייה הגרמנית, ממון רב יזרום לבניין הארץ. שנית, המעמד של תביעת פיצויים בשם העם היהודי כולו יחזק את התפיסה הפוליטית הציונית המדגישה את מרכזיותן של ארץ ישראל ושל התנועה הציונית בחיי העולם היהודי. לבסוף, אם בעלות הברית תיאותרנה להכיר בתביעה שתגיש הסוכנות, תוענק גושפנקה לרעיון המדינה היהודית משום שרק מדינות יכולות לתבוע

20 ברזל, ישראל וגרמניה, עמ' 124.

21 גלבר, מולדת חדשה, עמ' 568.

פיצויים.²² חותם רשמי מעין זה עתיד היה לבוא בנקודת זמן מדינית יוצאת מן הכלל מבחינת הציונים: לאחר שהתקבלה תכנית בילטמור, שבה הכריזה ההנהלה הציונית באופן רשמי, לראשונה מאז כבשו הבריטים את ארץ ישראל, על חתירתה של התנועה הציונית להקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל לאלתר.²³

סוגיית הפיצוי החומרי מגרמניה נידונה בהנהלה הלונדונית של הסוכנות היהודית במארכ ובמאי 1943. בעקבות הכרזת הביטול להקים ועדה שתבחן את הנושא. במקביל מינתה הנהלת הסוכנות בירושלים, בשלהי אותה שנה, ועדת היגוי שתעסוק בשאלות העיקריות אשר תעמודנה לפני התנועה הציונית לאחר המלחמה, ובהן גם שאלת הפיצויים ("ועדת התיכון").²⁴ שתי הוועדות הוצגו בישיבתה של הנהלת הסוכנות בלונדון בראשית מארס 1944. סוגיית הפיצויים הקולקטיביים והאישיים נידונה ונשמעו דעות לכאן ולכאן באשר לסיכויי השגתם.²⁵

חודשים מספר לאחר מכן, בשלהי אוקטובר, התקיימה בירושלים ישיבה רבת משתתפים של ועדת התיכון אשר עסקה בשאלת הפיצויים. בדיונים התגלתה הסכמה רחבה כי על הסוכנות היהודית לייצג את תביעת הפיצוי הקולקטיבי של העם היהודי נגד גרמניה וכי יש להפנות את הכספים שיתקבלו לבניין הבית הלאומי בארץ ישראל לפני הכול. נחום גולדמן, שנכח בישיבה בתפקידו כנציג ההנהלה הציונית בארצות הברית, חלק על הגישה הפלשתינוצנטרית. האם אנחנו אומרים, התפלמס, ש"אין יחידים, אנו בונים את העם, יסבלו היחידים שסבלו, נשתמש בהזדמנות הזו כדי לבנות עם?" יושב ראש הנהלת הסוכנות, דוד בן-גוריון, דחה את השגותיו של גולדמן מכול וכול וקבע כי זכותה של הסוכנות לייצג את התביעה היהודית הכוללת נגד הגרמנים.²⁶

ימים ספורים לאחר הישיבה יצא דב יוסף (אז, ברנרד ג'וזף), היועץ המשפטי של הנהלת הסוכנות היהודית, לארצות הברית, כדי לתאם עמדות

22 צוויג, השילומים, עמ' 232.

23 גוטמן, האנציקלופדיה של השואה, הערך: בילטמור, תכנית, עמ' 176-177.

24 לעיון נרחב בקורותיה של ועדה זו ראו הכהן, תכנית המיליון; ילינק, ועדת תיכון, עמ' 278-285.

25 שניא, פיצויים, עמ' 26-27.

26 ברזל, ישראל וגרמניה, עמ' 127-128.

עם גופים יהודיים שעסקו בשאלת הפיצויים, ובעיקר עם ראשי הקונגרס היהודי העולמי. במסמך שהכין לאחר חזרתו לארץ, ואשר הונח לפני הנהלת הסוכנות בירושלים בסוף אפריל 1945, חזר יוסף על ההשקפה שרווחה בקרב מנהיגי התנועה הציונית כי הסוכנות היהודית מייצגת את האינטרסים הכללי-יהודיים ולה הזכות לתבוע בשם העם היהודי פיצויים קולקטיביים מגרמניה. עם זאת, הוא קבע כי התביעה לפיצויים קולקטיביים אינה צריכה להשפיע על זכותם של ניצולים פרטיים לתבוע פיצויים אישיים. על פי המסמך שהכין נאמד הרכוש היהודי בגרמניה הנאצית ובכל מדינות אירופה שכבשה או שהיו בכרית עמה (להוציא ברית המועצות), ערב פרוץ המערכה הנאצית נגד היהודים, בסכום של שישה מיליארד דולר.²⁷

ב־20 בספטמבר 1945 שלח חיים וייצמן בשם הסוכנות היהודית תזכיר לממשלותיהן של ארבע מעצמות הכיבוש בגרמניה – ארצות הברית, ברית המועצות, בריטניה וצרפת – בדבר שאלת הפיצוי החומרי לעם היהודי. הייתה זו פנייתה הראשונה הרשמית והפומבית של התנועה הציונית אל גורם בין־לאומי כלשהו בסוגיית הפיצויים מגרמניה. החוברת של מוזס הייתה גורם רב השפעה בהחלטתו של וייצמן לנקוט מהלך זה.²⁸ בתזכיר הייתה מעוגנת ההלכה שנקבעה בשנתיים האחרונות בידי ראשי התנועה הציונית בשאלת הפיצויים. וייצמן דחה את סוגיית הפיצוי האישי וציין כי בעניין זה "עוד יוגש תזכיר נפרד מאת הסוכנות היהודית יחד עם ארגונים יהודים אחרים". לעת עתה ביקש להתמקד בסוגיות השבת הרכוש והפיצוי הקולקטיבי. בסוגיה הראשונה הוא פתח בקביעה כי קהילות ישראל במדינות אירופה השונות שנמצאו תחת שלטון הנאצים הותירו אחריהן רכוש בשווי של שני מיליארד ליש"ט (או שמונה מיליארד דולר). על אותן מדינות, פסק, להשיב לידי אלה מהיהודים ששרדו את השואה את רכושם. ואולם, רובו ככולו של הרכוש העצום הזה הוא ללא יורשים. על המדינות שבתחומן הוא נמצא להשיבו לידי "נציגו של העם היהודי", כדי שיוכל להשתמש בו "לשם שיקומם החומרי, הרוחני והתרבותי של [ניצולי רדיפות הנאצים] היהודים". ההערכה הציונית הייתה שרובם ככולם יבקשו להשתקם בארץ ישראל: "ייתכן שחלק משרידי היהודים ביבשת אירופה ירצו לשוב ולהתיישב בארצות מוצאם ואחרים

27 שגיא, פיצויים, עמ' 27.

28 מת"ב, 8(81), ריאיון עם גרשון אבנר, 30.9.1971.

יבקשו להם חיים חדשים בשאר ארצות הגולה, ואולם רובם המכריע מבקשים לקבוע את מקום מושבם בארץ-ישראל". הנגזרת הלוגית מן ההנחה הזו הייתה, כמובן, שחלק הארי של ההון היהודי הנטוש צריך להגיע לידיה של הסוכנות היהודית, שתיעזר בו כדי לבנות את המדינה היהודית שבה ישתקמו הניצולים. בנוגע לפיצוי הקולקטיבי נקבע בתזכיר כי על גרמניה מוטלת החובה לשלמו לעם היהודי בגין מעשה הפשע הנורא שביצעה נגד יהדות אירופה. וייצמן ביקש מארבעת המכותבים לדאוג לכך ש"אחוז נאות" מהפיצוי הקיבוצי יגיע לידי הסוכנות היהודית, שכן סביר להניח שהאמצעים שיגיעו מהשבת הרכוש יהיו "קטנים בהרבה מן הדרוש לשיקום היהודים הרוצים להתיישב בארץ ישראל". לשון אחר, גם בפיצוי הקולקטיבי ראוי היה שחלק הארי של הכסף יגיע לידיה של הסוכנות היהודית.

וייצמן ידע שבמשפט הבין-לאומי אין בסיס לתביעת הפיצויים היהודית. לפיכך הוא ביקש להשתית על בסיס מוסרי. "מלחמתה הראשונה של גרמניה (ולאחר מכן של בעלות בריתה)", כתב, "הוכרזה נגד העם היהודי וצורתה הייתה מיוחדת במינה. מלחמה זו נתכוונה לא לכיבוש ולשעבוד, אלא להשמדה מוחלטת של עם היהודים, להכחדה גמורה של ירושתם הרוחנית והדתית ולהפקעת כל קנייניהם החומריים [...] ספק אם יש למצוא עוד כדוגמתה בתולדות האנושות כולה". ייחודה המזעזע של שואת יהודי אירופה, כך נגזר מדברי וייצמן, הייתה הפלטפורמה המוסרית, ועל בסיסה אמורות היו בעלות הברית לקבל החלטה פוליטית על שינוי המשפט הבין-לאומי כך שיתאפשר לעם היהודי לתבוע מגרמניה פיצויים חומריים, ובראשם פיצוי קולקטיבי.²⁹

מוזס, כזכור, נגע בנימוק המוסרי בחוברת שכתב. בעקבותיו הלכו עושי המדיניות בתנועה הציונית. כך למשל קבע דב יוסף בתזכירו כי נקודת המוצא לתביעת הפיצויים היהודית היא שמה שקרה ליהודי אירופה הוא "דבר מיוחד במינו", ובן-גוריון הכריז בשלהי 1944 כי "כל העולם יידע לאחר המלחמה הזאת שהאברות הכי קשות היו לעם היהודי", ולפיכך "הצדק [בנוגע לפיצויים] איתנו", גם אם "החוק הוא נגדנו".³⁰

29 מדינת ישראל, מסמכים, מסמך מספר 1, מכתב מיום 20 בספטמבר 1945 מאת ד"ר ח' וייצמן, בשם הסוכנות היהודית לארץ ישראל לממשלות הממלכה המאוחדת, ארצות הברית, ברית המועצות וצרפת בדבר החזרת רכוש, פיצויים ושילומים.

30 ברזל, ישראל וגרמניה, עמ' 129.

גישת ראשי הסוכנות, להתמקד בסוגיית הפיצוי הקולקטיבי, לא הייתה מקובלת על הארגונים היהודיים בגולה. הם הכירו בחשיבותו של הפיצוי הקולקטיבי לבניית המולדת היהודית, ולכן אף תמכו בהפניית מרבית כספי הפיצוי הקולקטיבי לטובת המטרה הציונית. אולם, מבחינתם נודעה חשיבות לא פחותה לפיצוי האינדיווידואלי של הניצולים ולהשבת רכושם, כדרך להשתקמותם הכלכלית והבריאותית.

בנובמבר 1944 פרסם נחמיה רובינסון, איש המוסד לעניינים יהודיים, מחקר גדול ומעמיק בסוגיית הפיצויים. חלק נכבד מן החיבור הוקדש לשאלת הפיצוי האישי.³¹ במסגרת זו קטלג את סוגי הפגיעות ביהודים ובחן את התיקונים הדרושים במשפט הבין-לאומי כדי שניצולי רדיפות הנאצים יוכלו לתבוע פיצוי אישי. תשומת לב רבה הקדיש גם לשאלת השבת הרכוש. הוא אמד את שווי נכסיהם של היהודים שחיו בגרמניה הנאצית וב-17 מדינות אירופה אשר נמצאו תחת שלטונה או שהיו בעלות בריתה, להוציא ברית המועצות ולוקסמבורג,³² ערב פרוץ המערכה הנאצית נגד היהודים, בין כשישה מיליארד דולר ל-8.2 עד 8.6 מיליארד דולר.³³ אפשר להניח שאומדניהם של דב יוסף וחיים וייצמן התבססו על נתוניו של רובינסון.

בשלהי אותו חודש כינס הקונגרס היהודי העולמי ועידת חירום באטלנטיק סיטי בהשתתפות ארגונים יהודיים מרחבי תבל, כולל נציגים של יהדות אירופה, כדי לדון בהיערכות העם היהודי לתקופה שלאחר המלחמה. בין היתר נבחנה שאלת הפיצוי החומרי מגרמניה. חיבורו של רובינסון שימש את המתדיינים בסוגיה. בסוף הכנס התקבלו כמה החלטות, שתיים מהן התייחסו לסוגיית הפיצויים: מתן פיצויים אישיים ליחידים והשבת רכוש לקהילות שנותרו לפלטה; הכרה בזכותו של העם היהודי לפיצוי קולקטיבי.³⁴ העמדת סוגיות הפיצוי האישי והשבת הרכוש על סדר יומה של הוועידה לא מנעה מזיגפריד מוזס לשוב ולהזכיר לנוכחים את התזה הציונית

31 זיגפריד מוזס טען כי "יש בספר של רובינסון הרבה דברים מעניינים, אבל לא בנוגע לשאלה הזאת [פיצויים קולקטיביים] שהייתה כה חשובה". מת"ב, (81), 2, ריאיון עם זיגפריד מוזס, 31.1.1971.

32 המדינות היו: פולין, רומניה, הונגריה, צרפת, צ'כוסלובקיה, אוסטריה, ליטא, לטביה, אסטוניה, הולנד, בלגיה, יוגוסלביה, יוון, בולגריה, איטליה, דנמרק ונורווגיה.

33 רובינסון, פיצויים.

34 גולדמן, זכרונות, עמ' 229.

בדבר מתן עדיפות לשאלת הפיצוי הקולקטיבי והפניית מרבית הכסף לבניין הבית הלאומי היהודי.³⁵

בתזכירו של וייצמן, כמו גם בחוות דעת וכדיונים השונים שעסקו בסוגיית הפיצוי החומרי, הוטל אמנם עול הפיצויים על כתפיה של גרמניה, אבל הנמענות לתביעה היהודית היו בעלות הברית, ולמעשה ארבע המעצמות הגדולות. הארגונים היהודיים קיוו שהן תאלצנה את הגרמנים להיענות לתביעות הפיצויים. היהודים נמנעו מלהציג את עניינם לפני הגרמנים עצמם מכמה טעמים. ראשית, ההנהגה היהודית, ודאי דעת הקהל היהודית, לא היו מוכנות מבחינה רגשית להיכנס למשא ומתן עם הגרמנים, ועוד כזה שנשא אופי כספי, בסמיכות כה הדוקה למאורעות השואה; שנית, ההנחה הרווחת בקרב ההנהגה היהודית הייתה שהגרמנים לא יהיו מוכנים לשלם פיצויים בעבור עוונותיהם; ושלישית, אותו זמן, סיום המלחמה ומיד לאחריה, לא היה גורם פוליטי מרכזי בגרמניה שאתו אפשר היה להתדיין בנושא ולהגיע לסיכום.

ברם נכונותן של מעצמות המערב, ובעיקר בריטניה וצרפת, לסייע ליהודים בהשגת פיצוי חומרי מגרמניה הייתה מוגבלת, וברית המועצות, מטעמים אידאולוגיים ואסטרטגיים, לא התייחסה כלל לפניות היהודיות הציוניות. עמדת המערב נבעה בעיקרה מן העובדה שגרמניה שלאחר המלחמה הייתה ארץ חרבה. אי־אפשר היה להשיג ממנה פיצויים, ודאי לא בסכומים העצומים שעליהם דיברו היהודים.

ההצהרה הרשמית הראשונה של בעלות הברית בסוגיית הפיצויים נתקבלה בלונדון ב־5 בינואר 1943 בידי נציגיהן של 18 ממשלות. בהצהרה נקבע כי החותמות שומרות לעצמן את הזכות להכריז על כל פעולה של העברת רכוש שנעשתה בשטחי הכיבוש של מדינות הציר על ידי באי כוחן הרשמיים או על ידי בעלי ברית מקומיים, ככלתי תקפה.³⁶ המשתתפות נמנעו מלהתייחס לסוגיות הפיצוי הקולקטיבי או האישי, ואף לא טרחו לציין כי היהודים היו הקורבנות העיקריים למסע הביזה של הנאצים באירופה.

35 בלבקינס, שילומים, עמ' 83. ראו גם טייטלבוים, הפתרון הביולוגי, עמ' 61-62.
36 פיז, אחרי השואה, עמ' 17. אלכסנדר איסטרמן, איש הקונגרס היהודי העולמי, טען לימים כי לקונגרס היה חלק גדול במתן ההצהרה הזו. נציגיוותיו בלונדון ובוושינגטון הפעילו לחץ עז על הממשלים שם למען ייצאו בהצהרה מעין זו. ראו: מת"ב, 3(81), ריאיון עם אלכסנדר איסטרמן, 19.3.1971.

המהלך הבא של בעלות הברית בתחום הפיזיויים ננקט לאחר המלחמה, בדצמבר 1945. שרי החוץ שלהן (למעט אלה של ברית המועצות ופולין) התכנסו בפריס כדי לדון בפיזיו החומרי שעל גרמניה לתת למדינות שנפגעו ממנה בזמן המלחמה. הצעתה של המשלחת האמריקנית, להעביר שני אחוזים מן הכספים שתקבלנה המדינות הנפגעות לטובת שיקומם של הקורבנות חסרי הנתינות (Non-Repatriables) של הנאציזם – שרובם המוחלט, כך הוערך, היו יהודים – נדחתה בידי שאר המשתתפות. אילו התקבלה ההצעה יכלו היהודים לזכות בסיוע בן כמה מאות מיליוני דולרים. במקום זאת ניאותה הוועידה, בסעיף 8 של החלטות הסיכום, להקצות סכום של 25 מיליון דולר, שייקח מנכסי גרמניה במדינות הניטרליות (שווייץ, שוודיה, ספרד ופורטוגל), ועוד חמישה מיליון דולר מגרמניה גופא, לטובת שיקומם של חסרי הנתינות. בדומה להתוועדות בראשית 1943, גם עתה נמנעו המשתתפות מלדון בנושא הפיזיויים האישיים או הקולקטיביים. לא ייפלא אפוא שבעיתונות הארצישראלית הובעה אכזבה מרה מתוצאות הוועידה.³⁷

ביוני 1946 התקיימה בפריס ועידת המשך בהשתתפות שלוש מעצמות המערב, וכן צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה. הוחלט שם, בין היתר, כי כספי הסיוע לניצולים היהודים יימסרו לשני ארגונים יהודיים: ועד הסיוע היהודי-אמריקני המאוחד (הג'וינט) והסוכנות היהודית, ואלה ימנעו באמצעותם פרויקטים לשיקומם תחת פיקוחה של הוועדה הבינ-לאומית לפליטים (International

³⁸.(Refugee Organization – IRO)

מבחינת היהודים קבעה ועידת פריס שני תקדימים חשובים. לראשונה הוכרה זכותם של ארגונים, ולא רק של מדינות, להיות מעורבים בקבלת כספים מן הצד התוקפני במלחמה. יתרה מזאת, ניתנה גושפנקה לכאי כוח העם היהודי (במקרה דנן, הג'וינט והסוכנות) לייצג את האינטרסים של קולקטיב יהודי שנפגע מפעולות הנאצים.³⁹ עם זאת, ההקצאה הכספית של

37 ברזל, ישראל וגרמניה, עמ' 133.

38 צוויג, פיזיויים, עמ' 3-4; שגיא, פיזיויים, עמ' 33-36. הוועדה הבינ-לאומית לפליטים נוסדה בידי האו"ם בשלהי 1946 במטרה לסייע בשיקומם מחדש של מיליוני בני אדם באירופה שנהפכו לפליטים בעקבות מלחמת העולם השנייה. הוועדה פעלה עד ראשית 1952.

39 א"מ, חק' 2417/1, Restitution of Jewish Property and Reparations for the Jewish People, 16.1.1950. ראו בעניין זה גם בוקסבאום, היסטוריה משפטית.

בעלות הברית הייתה בבחינת לעג לרש לנוכח היקפה העצום של אוכלוסיית הניצולים היהודים וממדי חורבנה הכלכלי. לא פחות מ-2.5 מיליון יהודים אירופים ניצלו מן המערכה שניהלו הנאצים נגד היהודים בשנים 1933-1945. כמחציתם נמצאו בזמן זה או אחר תחת שלטונה הישיר של גרמניה הנאצית. עם אלה נמנו למעלה מ-400,000 יהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה שהצליחו לצאת מגבולות הרייך בין ינואר 1933 לספטמבר 1939 אל מחוץ לגבולות אירופה או למדינות שלא נכבשו בידי גרמניה הנאצית, דוגמת בריטניה, שוויץ, פורטוגל וספרד; כ-250,000 יהודים בהונגריה ששחררה בידי בעלות הברית הקדים את השלמת התכנית להשמדתם; וכ-400,000 יהודים במדינות מערב אירופה (בעיקר בצרפת) שנתרו בחיים משום שהגרמנים השתהו בגירושם למחנות השמדה. קרוב למיליון יהודים נמלטו מבתיים סמוך לפלישת כוחות הצבא הגרמניים לארצותיהם (בעיקר מדובר על יהודים מפולין ומחבליה המערביים של ברית המועצות שברחו אל אסיה התיכונה). כ-400,000 יהודים נוספים אשר התגוררו במדינות הציר (רומניה ובלגריה), וסבלו מנגישות השלטונות בהשפעת הדוגמה הנאצית, ניצלו, מסיבות שונות, מהסגרה לידיים נאציות.⁴⁰

רבים נותרו בסופה של המלחמה חסרי כול מבחינה כלכלית ושבורים מבחינה פיזית ונפשית. הון עתק נדרש כדי להחזירם למסלול חיים נורמטיבי. מתוך אוכלוסייה עצומה זו של קורבנות הנאציזם בלטה במיוחד בעייתם של כ-200,000 העקורים היהודים ששרדו את מחנות ההשמדה, הריכוז או העבודה או את צעדות המוות. מצבם הכלכלי והבריאותי היה רע במיוחד ודרש טיפול מדי.⁴¹

הארגונים היהודיים הגדולים במערב האמינו כי אפשר יהיה להשיג את סכומי הכסף העצומים הדרושים לשם שיקומם של המוני הניצולים אם גרמניה תיאלץ להיענות לאחת או יותר משלוש התביעות הקיימות: פיצויים אישיים, פיצויים קולקטיביים או השבת רכוש. אלא שבה בעת היה ברור להם שבכל הנוגע לפיצויים אישיים או קולקטיביים יהיה צורך להתגבר על המכשול המשפטי-פוליטי הגבוה האימנטי בכל אחת מסוגי התביעות

40 הנתונים לקוחים מתוך דוידוביץ, המלחמה נגד היהודים, עמ' 371-425; גילברט, אטלס השואה; גוטמן, האנציקלופדיה של השואה, ערכים של ארצות הכיבוש הנאציות, כרכים א עד ה.

41 גוטמן, האנציקלופדיה של השואה, הערך: שארית הפלטה, עמ' 1174.

הללו (ובעיקר בזה האחרון), וזה עלול להימשך זמן רב שלא היה בנמצא, לנוכח מצבם האומלל של המוני הניצולים. לפיכך הוחלט להתמקד בסוגיה של השבת הרכוש. הארגונים ביקשו שרכוש היהודים בגרמניה, אשר על פי מחקרו של רובינסון היה עצום בהיקפו – כשני מיליארד דולר לפי החישוב המקסימלי, כרבע מכלל הרכוש היהודי במדינות שנמצאו תחת כיבוש נאצי או בברית עמם⁴² – יוחזר לרשות העם היהודי בשתי דרכים: רכוש שבעליו או קרוביו נותרו בחיים יושב לרשותם; רכוש ללא יורשים יועבר לידי "ארגון יורשים" יהודי, אשר יוקם לטיפול בנושא זה. ארגון זה ימכור את הרכוש היהודי-גרמני שיגיע לידיו ובאמצעות הכסף שיקבל יוכל לממן את תכניות השיקום לניצולים. אלא שהדרך השנייה הייתה בבחינת תקדים בחוק הבין-לאומי. העיקרון של "ארגון יורש" לא היה מוכר בתחיקה הבין-לאומית בהקשר של פיצויי מלחמה.⁴³

אף על פי כן החליטו הארגונים להעלות תביעה זו. הם עשו זאת ככל הנראה מתוך הערכה כי המכשול המשפטי-פוליטי הניצב לפני הסדרת פעולתו של "ארגון יורשים" עביר, וודאי קטן יחסית מזה הניצב לפני הגשת תביעות פיצויים אישיים וקולקטיביים, ועל כן תיאונה מעצמות המערב לקבל את הרעיון. לדידם, ההחלטה התקדימית שהתקבלה בוועידת פריס בדבר עירובם של גופים לא-ממשלתיים, סללה את הדרך גם להכרה ב"ארגון יורשים".

באוקטובר 1945 הקימו חמישה ארגונים יהודיים מובילים בעולם (הג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי, הסוכנות היהודית, הוועד היהודי האמריקני והוועידה היהודית האמריקנית) ועדה משותפת שתפקידה היה לברר את ההיבטים השונים הכרוכים בהשבת הרכוש היהודי, ולהציע לשלוש מעצמות המערב לחוקק חוקים בעניין באזורי הכיבוש שלהם. הוועדה מצאה אוזן קשבת בעיקר אצל האמריקנים.⁴⁴ אלה נתנו את דעתם לנושא עוד לפני סיומה של המלחמה, ובסתיו 1946 עמלו כבר מומחים של מחלקת המדינה ומשרד המלחמה על הכנת חוק השבת רכוש שיופעל באזור

42 רובינסון, פיצויים, עמ' 63-65, 83.

43 הנרי, השבת הרכוש היהודי, עמ' 11.

44 ארתור סמית כתב על כך: "אפשר לקבוע שאף אחת מארבע המעצמות (הגדולות) נקטה פעולה מועילה ומתוך עניין כנה כזה בסוגיית הפיצוי החומרי כפי שנקטה ארצות הברית". סמית, מבט, עמ' 250.

הכיבוש האמריקני. באותה עת העבירה הוועדה המשותפת של הארגונים היהודיים את מסקנותיה בנושא למחלקת המדינה. המסקנות נבחנו בעניין וחלקן, ובהן זו התקדימית – הקמת ארגון יורשים – אומצו בהצעת החוק האמריקנית.⁴⁵ אחד הגורמים המרכזיים שהניעו את וושינגטון לבחון, ולבסוף גם לחוקק, את החוק הזה הייתה ההבנה שהוא יפחית משמעותית את חלקו של משלם המסים האמריקני במימון תכניות השיקום של רבבות העקורים היהודים שהתרכזו בשטחי הכיבוש של ארצות הברית בגרמניה.⁴⁶

בריטניה וצרפת, שגם באזורי הכיבוש שלהן הצטופפו עקורים יהודים, פעלו גם הן לחוקק חוק השבת רכוש, אך עשו זאת בחשש מה. לנוכח העובדה ששתיהן, בניגוד לארצות הברית, יצאו מן המלחמה חבולות קשה כלכלית ופיזית, היה חשוב להן להשיג פיצויים מוגדלים ככל האפשר מגרמניה, והן חששו פן תפריע סוגיית השבת הרכוש למימוש מהיר ומלא של התביעה הפרטית שלהן. מעבר לכך, בריטניה הייתה מודאגת מן האפשרות שכספי הרכוש היהודי-גרמני יחזקו את המפעל הציוני בארץ ישראל, מה שיביא לערעור מעמדה, הרעוע בלאו הכי, בחבל ארץ זה.⁴⁷

לקראת הפעלת חוק השבת רכוש באזור האמריקני, הוקמה במאי 1947 ביוזמתם של חמשת הארגונים הגדולים "הוועדה היהודית להשבת רכוש" (Jewish Restitution Commission). היא הגדירה את עצמה כיורשת רכושם של יחידים ושל קהילות יהודיים שהושמדו בשואה. חצי שנה לאחר מכן, ב-10 בנובמבר 1947, נחקק באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה חוק ממשל צבאי מספר 59. על פי החוק החדש זכאים היו ניצולים יהודים או קרוביהם, אשר רכושם בגרמניה נגזל במהלך שלטון הרייך, להגיש תביעה להשבתו או לדרוש פיצויים במידה שניזוק קשה. החוק אפשר גם לארגון יורשים יהודי לתבוע רכוש יהודי מזוהה בגרמניה, של יחידים וקהילות, שבעליו (או קרוביו, במקרה של יחידים) לא נמצאו.⁴⁸ עם פרסומו של חוק הממשל הצבאי מספר 59 החליטה הוועדה היהודית להשבת רכוש להרחיב את מסגרת

45 שניא, פיצויים, עמ' 32-33, 39; גולדמן, חורבן וגאולה, עמ' 172.

46 טקי, אירס"ו, עמ' 271.

47 גושלר, פיצוי גרמני, עמ' 379; הוקרטס, פיצויים בגרמניה, עמ' 327.

48 החוק החדש כוון לא רק לקורבנות היהודים של המשטר הנאצי, אולם הם היו מוטביו העיקריים מפני ש"יהודי גרמניה נשדרו יותר מכל קבוצה אחרת באוכלוסייה". שם,

עמ' 326.

חבריה ולכלול בה ארגונים יהודיים נוספים. תוך זמן קצר הצטרפו אליה עוד שבעה ארגונים מבריטניה, מצרפת ומגרמניה, וכעת היא כללה תריסר גופים יהודיים. הוועדה שינתה את שמה ל"ארגון היורשים להשבת רכוש יהודי", אירס"ו (Jewish Restitution Successor Organization – JRSO). הממשל הצבאי האמריקני מינה את אירס"ו לארגון יורש יחיד לרכוש יהודי ללא יורשים באזור הכיבוש האמריקני. בקיץ 1948, לאחר כמה חודשי היערכות, החל הארגון החדש לפעול.⁴⁹

הצרפתים חוקקו חוק השבת רכוש באזור הכיבוש שלהם (צו מספר 120) באותו יום שבו נחקק החוק האמריקני, אולם רק במאוס 1952 התירו את פעולתו של ארגון יורשים יהודי. באזור הכיבוש הבריטי נחקק חוק השבת רכוש במאי 1949, וכשנה לאחר מכן הוסדרה פעולתו של ארגון יורשים יהודי גם בשטחם (Jewish Trust Corporation for Germany – JTC).⁵⁰ שני הארגונים החשובים ביותר באירס"ו היו הסוכנות היהודית וארגון הג'וינט, זאת בזכות מעמד הבכורה שניתן להן בקיץ 1946 בחלוקת כספי הסיוע שהוקצו בוועידת פריס. בהתאם לקו החשיבה הפלשתינצנטרי ביקשה הסוכנות להסיט כמה שיותר כספים שיתקבלו ממכירת הרכוש היהודי-הגרמני לטובת המטרה הציונית, קרי לבניית המדינה היהודית. הקהילה היהודית הזעירה שנותרה בגרמניה לאחר המלחמה (כ-15,000 איש, כשליש מהם באזור הכיבוש האמריקני) לא ראתה זאת בעין יפה. היא טענה שהיא ממשיתתה של הקהילה היהודית הגדולה במדינה אשר הושמדה בשואה ועל כן מגיע לה בדין לקבל את רוב הרכוש היהודי-גרמני שנותר ללא יורשים. רכוש זה, או שוויו הכספי, טענו דובריה, נחוץ כדי לקיים ולשקם את הקהילה שרבים מאוד מבניה היו חולים, זקנים ועניים.⁵¹ באירס"ו חלקו על דרישה זו והעלו טיעונים מספר להצדקת עמדתם: ראשית, על פי הבנתם לא היה זה הגיוני או מוסרי שקהילה כה קטנה תזכה בהון היהודי העצום בגרמניה. שנית, הם פקפקו בטענת הקהילה שהם מייצגים מקוריים של הקהילות המושמדות בגרמניה. לדעתם חדרו לקהילה למן תום המלחמה עקורים

49 טקי, אירס"ו, עמ' 269-271.

50 שרייבר, קהילות יהודיות חדשות, עמ' 169.

51 הקהילה היהודית באזורי הכיבוש המערביים של גרמניה לא הסתפקה בדיבורים. היא הגישה תביעות לבתי המשפט המקומיים כנגד השתלטותם של ארגוני היורשים על רכוש יהודי נטוש. ראו: ברנר, אחרי השואה, עמ' 63-65.

יהודים רבים ממזרח אירופה והם היו רוב מניינה של הקהילה בגרמניה. לבסוף, באירס"ו האמינו שהקהילה הקטנה בגרמניה תיעלם בסופו של דבר מפאת הגירה, התבוללות או זקנה, ועל כן אין טעם להשקיע בה. לדידם של נציגי הסוכנות היהודית באירס"ו היו כל הנימוקים הללו טובים ונכונים, ואולם די היה להם בנימוק הציוני, לפיו כספי השואה אמורים לשמש לבניית המולדת היהודית, בראש ובראשונה. הם קבעו כי אין להשתמש בכסף זה לחידוש החיים היהודיים בגולה, על אחת כמה וכמה לא על אדמת הדמים הגרמנית.⁵² ואכן, בלחצה של הסוכנות הקצה אירס"ו את נתח הארי של הכסף שהתקבל ממכירת הרכוש היהודי ללא-יורשים בגרמניה לטובת מדינת ישראל. ב-1956 הודיעה הנהלת הארגון שההון שנצבר בידה ממכירת הרכוש היהודי חולק כדלקמן: 57 אחוז לסוכנות היהודית, ארבעה אחוזים לצורכי דת בישראל, 28 אחוז לג'וינט ו-11 אחוז לקהילה היהודית בגרמניה.⁵³ ברומה לאירס"ו, גם שתי הסוכנויות האחרות שפעלו באזורים הבריטי והצרפתי חילקו נתח נכבד מהכנסותיהן לטובת מדינת ישראל.⁵⁴ דפוס הפעולה הזה בסוגיית השבת הרכוש חזר על עצמו במדיניותה של ההנהגה הישראלית משלהי 1950 בשאלת הפיצוי הקולקטיבי מגרמניה.

52 טקי, אירס"ו, עמ' 271-281. על יחסה של ישראל לרעיון חידוש החיים היהודים בגרמניה שלאחר המלחמה ראו במאמר של גוטוולד, יהודים בגרמניה.

53 שרייבר, קהילות יהודיות חדשות, עמ' 170.

54 מת"ב, 8(2), ריאיון עם נחום גולדמן, 14.11.1961.